

ПРОРОЧАНСТВА О ПАДУ ЦАРСТВА У СРПСКИМ И БУГАРСКИМ ЕПСКИМ ПЕСМАМА¹

Дејан М. Илић

Институт за књижевност и уметност

Београд, Србија

Кључне речи: усмена епика, пад царства, есхатологија, последње време, пророчанства, књиге староставне, снови, Косовска битка.

Апстракт: Пад царства у традицијској култури Срба и Бугара стилизован је као судбоносни догађај, као крај света. Како је царство по средњовековној хришћанској владарској идеологији, сачуваној и у фолклорној култури, у непосредној вези с трансценденцијом, његов крах приказан је и као најављен пророчанствима. Отуда ћемо у овом раду кроз поетичко-естетичку анализу српских и бугарских епских песама о паду царства указати на различите облике пророчанстава о пропасти царства, њихово семантичко поље и њима посредоване слике. Тумачећи сижејну и идејну улогу пророчанстава у оквиру тематско-мотивског комплекса о паду царства испитиваћемо и његово метаисторијско, онтолошко усмерење.

PROPHECIES ABOUT THE FALL OF THE EMPIRE IN SERBIAN AND BULGARIAN EPOS

Dejan M. Ilić

Institute of Literature and Arts

Belgrade, Serbia

Key words: oral epics, fall of the empire, eschatology, the last time, prophecies, books of yore, prophetic dreams, Battle of Kosovo.

¹ Рад је настао на пројекту *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* (178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Summary: The fall of the empire in Serbian and Bulgarian traditional culture is always stylized as a fateful event, the end of the world. Since the empire is in a direct relationship with transcendence, its fall is foretold by prophecies. Having that in mind, the goal of this paper is to show the manifestational forms of prophecies about the end of the world, their semantic field and the images they mediate, through a poetical / aesthetical analysis of pieces of Serbian and Bulgarian epos that thematize the fall of the empire. While interpreting the conceptual role of prophecies within the complex of given themes and motifs, we will also examine their metahistorical, ontological orientation.

Пад средњовековних царстава Срба и Бугара оставио је далекосежне последице на судбину два народа. Отуда и не чуди што „највећи број историјских 'наратива' у балканском фолклору представља османску инвазију и пад средњовековних царстава“ (Иванова, 2006)². Архетипском имагинацијом овакви преломни, судбоносни догађаји представљени су и као пропаст света. Пад царства у целокупној традицијској култури доживљен је врло трауматично. Под њим се, дакле, подразумевало не само губљење државности, него и уништење целокупног „нашег“ света, његово посувраћење у хаос.

Губитак царства и у српским и у бугарским варијантама доводи се у везу са трансценденцијом, што одговара самој двострукој природи царства које постоји у две димензије, земаљској и небеској. Царство се у хришћанској византијској идеологији посматра као Божији дар, с упориштем у оностраном³. Остварено на земљи, хришћанско царство је засновано на небу и представља одраз идеалног Божијег поретка. Оно је спона између оностраног и оностраног света. Отуда су његова пропаст и кварење могли бити предодређени и најављени. Пророчанства као специфичне хијерофаније одражавају, како поменути природу царства, тако и изузетност и прекретнички карактер самог пада. Она повезују тематско-мотивски комплекс пада царства с есхатолошким темама које доносе апокалиптичку стилизацију пада.

У овом раду ћемо, примењујући поетичко-естетичку анализу, указати на облике пророчанстава о паду царства, њихово семантичко

² Наш превод.

³ Тематско-мотивски комплекс о паду царства у вези са византијском владарском идеологијом и божанском природом цара и царства, коју баштине и српска и бугарска средњовековна, а посредством ње у мањој или већој мери и народна култура, анализирала је Цветелина Димитрова. Видети: (Димитрова, 2015).

поље и њима посредоване слике. Тумачећи сижејну и идејну улогу пророчанстава у оквиру тематско-мотивског комплекса о паду царства, испитиваћемо и његово метаисторијско, онтолошко усмерење. Иако је несумњиво да су на виталност и популарност мотива пророштава утицали бројни фактори, почев од природне човекове радозналости, богате средњовековне апокалиптичке и есхатолошке књижевности, те архаичних космогонијских веровања, ми се овом приликом нећемо бавити самом генезом одређених слика и мотива⁴.

Анализа је заснована на преткосовским и косовским песмама у Вуковим (Караџић, 1998; Караџић, 1974), Петрановићевим⁵ (Петрановић, 1868; Петрановић, 1870) и бугарским збиркама (Стойкова, 2005; Вакарелски, 2006; Ангелов, Вакарелски, 2005; Качановский, 1882)⁶. Грађи смо приступали као јединственом облику фолклорне имагинације, тек повремено указујући на етничке разликости. Овакав приступ условљен је скоро истоветном обрадом пророчких мотива, као и истом идејном и етичком усмереношћу песама. Естетика истоветности, блискост језика и сличност културноисторијских прилика омогућавају „поглед на јужнословенску усмену заједницу као над-етнички систем“ (Сувајџић, 2012: 128). Све док је фолклорни текст пролазио идеолошку цензуру колектива, за „носиоца фолклора <...> питање порекла једног или другог текста уопште није постојало“ (Кметова, 1991: 504–505). Отуда бугарски

⁴ Преглед мотива пророчанстава о Косовском боју са освртом на њихово порекло даје Бранислав Крстић. Видети: (Крстић, 1939).

⁵ Петрановићеве збирке неки проучаваоци фолклора означили су као неаутентичне, чак мистификоване или „лажне“. Негативна Јагићева критика (Јагић, 1868) је у великој мери утицала на научну рецепцију Петрановићевих песама и даље објављивање збирки (три су остале у рукопису). Следећи Марамбоова полазишта (Јовановић, 1997), Килибарда ће у опширној студији дати синтезу гледишта о овом питању и оцењивати појединачне Петрановићеве збирке и песме (Килибарда, 1974). Прихвативши оштру Килибардину критику, Љубинковић је поставио начелно питање појма аутентичности народних песама и његовог оцењивања, у светлу Петрановићевог некритичког метода сакупљања (Љубинковић, 1975). Петрановићеве песме, међутим, биле су веома популарне и имале широку рецепцију код народних певача, што је утицало и на њихово изучавање, па су их бројни фолклористи и етнологи узимали (а и данас то чине) као „легитимну“ грађу. Имајући у виду како је „велико питање да ли део песме [Петрановићеве] није и аутентичан“ (Љубинковић, 1975: 574), а желећи да уочимо и кретања традиције на које ове песме могу да укажу, определили смо се да их користимо у нашој анализи. Иако имамо у виду њихова ограничења, сматрамо да ове песме не треба одбацити као извор јер су документ по себи, чак и ако нису прошле процес преношења. О једном афирмативнијем погледу на Петрановића видети: (Кнежевић, 2015).

⁶ Анализирани корпус ни у ком случају не обухвата све варијанте у којима се обрађују мотиви од значаја за нашу тему. За овакав избор збирки одлучили смо се јер сматрамо да ће оне, захваљујући свом антологијском карактеру, најадекватније представити тему.

певач, говорећи о српској погибији на Косову, закључује: „И тогај земали Турци *наше царство*, / Преземали всички България, / Преземали и стара Сербія“ (Качановский, 1882: 176; наш курзив)⁷. Ипак, треба скренути пажњу на кључну разлику између српског и бугарског фолклора у обликовању тематско-мотивског комплекса о паду царства, а она се тиче његове историјске конкретизације. Наиме, док је у српској традицији пад царства везан за косовску погибију, у бугарској се он грана на три сужејна круга: Косовска битка⁸, песме о цару Константину и песме о Ивану Шишману (Кметова, 1991: 504).

КОНТЕКСТ ПРОРИЦАЊА. Пророчанствима се, дакле, истиче изузетност и неминовност догађаја који се откривају као завршени и пре свога краја. У фолклорној култури она су функционисала као прихватљива објашњења замршених историјских процеса. Смутна, прелазна времена обликована су у казивањима о последњим временима и смаку света. Ипак, не бисмо се у потпуности сложили са оцем да „пропаст света или века у ствари и не значи друго до крај неке важне историјске епохе“ (Орхановић, 1934: 209). Она је свакако тачна са становишта овог проучаваоца, али у фолклорној свести за коју су визије и гатања били сасвим могући (Gurevič, 1987: 206), пророчанства о крају царства, и с њим повезаним крајем света, озбиљно су схватана.

У разматраном корпусу прорицања се разликују по своме обиму и садржини. Њима се прориче пад царства који не мора нужно бити у вези са поразом у одређеној бици нити са последњим временом, а конкретизација непријатеља као Турака такође може бити изостављена. На овом месту треба скренути пажњу и на специфичности српских и бугарских варијаната. Наиме, ако се пророчанство везује за исход битке, у српским варијантама то је увек Косовска битка. С друге стране, у бугарским песмама сам мотив одсудне битке мање је заступљен, а она не мора бити везана за Косово. Такође, иако и у бугарским варијантама наилазимо на апокалиптичке стилизације, у њима се не помиње последње време.

Прорицања се остварују у неколико основних видова, као пророчки сан⁹, читање из књига староставних¹⁰ и небеско писмо/књига. Када је

⁷ Истоветну формулацију налазимо и у варијанти (Качановский, 1882: 177).

⁸ Преглед мотива у бугарским варијантама о Косовском боју даје Бошко Сувајић, видети: (Сувајић, 2012: 138–154). За рецепцију косовске теме у бугарском фолклору видети: (Сувајић 1998; Кметова 1991; Колева 1991).

⁹ Пророчке снове Бранислав Кретић издваја као једну од три врсте окултних снова, поред њих постоје још видовити и телепатски. Све три врсте окултних снова он посматра као психофизичка чуда, којима се долази до сазнања која се не стичу ни

реч о односу типа прорицања и њиме посредованог пророчанства, анализирани корпус показује да се пророчки снови у свим српским варијантама доводе у везу са исходом Косовске битке. Супротно овој маркираности снова о паду царства у српском фолклору, у бугарским варијантама пророчанства посредована сновима могу бити просторно и временски неконкретизована, па чак и везана за типске, неименоване ликове. Таква је ситуација и у неким песмама у којима мотив пророчког сна функционише самостално, прераста у сиже (Стойкова, 2005: 109). Најшире семантичко поље има мотив књига староставних. Последње време које оне најављују не мора бити везано за Косово, чак ни за долазак Турака¹¹. У неким песмама књиге староставне само су део феудално-хришћанског декора, па се из њих ништа и не прориче.

У нашој епизи књиге староставне тумаче стари духовници или ђаци самоуци, а доводе се и у везу са државним достојанственицима (краљевима и царевима) и високим феудалцима (најчешће са Југ-Богданом). Оне су извор мистичке мотивације, сугеришу да су догађаји одређени вишим силама. Захваљујући њима, над јуначки епски свет надвија се вео фаталности и усуда, јер оно што се из њих прочита (боље рећи протумачи) има неопозиву снагу.

У различитим околностима се чита из „старописа“, најчешће су то сталешки сабори о празницима и славама (осим у варијантама о женидби кнеза Лазара). Контекст битно одређује и функцију овог мотива. Он може бити везан за сакрално време празника, када се књиге „старовници“ узимају на предлог владара (Милутина и Душана) кад се господа поднапије вина (Петрановић, 1868: 7, Петрановић, 1870: 11). Пошто се напијање вина може посматрати и као вид ритуалне припреме, својеврсна либација којом се остварује веза са оностраним, мотив књига староставних овде се јавља као део једног ширег ритуалног комплекса. Сакрално време празника и винска жртва

чулима ни мишљењем, али истиче да су само пророчки снови окренути будућности (Крстић, 1934: 67).

¹⁰ У бугарским варијантама анализираниог корпуса не налазимо овако обликован мотив пророчке књиге. Она се у њима најчешће повезује са небеским пошиљаоцем, па се условно може посматрати као варијанта мотива небеског писма.

¹¹ У корпусу посматраних песама са мотивом књига староставних само је у песми *Цар Шћепан и ђеца вилосови* (Петрановић, 1870: 11) мотив последњег времена непосредно доведен у везу са Косовском битком. У неким песмама последње време се конкретизује турском најездом, али се не доводи у директну везу са самим Косовским бојем (Караџић, 1988: 35; Караџић, 1988: 36; Петрановић, 1870: 7). У варијанти *Игуман Саво и седам патријара* (Петрановић, 1870: 59) пропаст царства се чак не доводи у везу ни са Турцима. Дакле, условно би се могло рећи да се у српским варијантама снови везују за Косовску битку, док књиге староставне о паду царства говоре уопштеније и као такве више одговарају преткосовском тематском кругу песама.

омогућавају да се из „старовника“ прориче последње време које се доводи у везу са турском најездом и падом царства. Нешто другачију функцију овај мотив има у Вуковим збиркама, где се користи за расплет радње и отклањање напетости (варијанте о женидби кнеза Лазара (Караџић, 1988: 32; Караџић, 1974: 26; Петрановић, 1868: 15), те песме о наслеђивању царства (Караџић, 1988: 34)). Књиге староставне овде су својеврсни *deus ex machina* народног певача. Оне могу и преусмерити радњу: проричући из њих Милош убеђује Лазара да задужбину треба да гради од камена¹², а не од скупочених материјала, јер: „Настало је пошљедње вријеме, / Хоће Турци царство преузети, / Хоће Турци брзо царовати“ (Караџић, 1988: 35).¹³ У неким варијантама (Караџић, 1988: 34) из књига се ништа не прориче, у њима је садржана царева реч о томе на коме је остало царство, те су блиске правном акту. Њима се утврђује Лазарев статус и светородност лозе Лазаревића. Не прориче се ни у другим песмама (Караџић, 1988: 53), где се књиге староставне доводе у везу са служењем литургије, па најављују посвећење кнежево и утврђују његов култ.

Различита сижерна функција мотива утиче и на смисао пророчанстава. Пророчанство које Југ-Богдан чита (Караџић, 1988: 32) универзално је, историјски неконкретизовано и блиско митским представама о смаку света какве, на пример, налазимо у песмама типа *Свечи благо дијеле* (Караџић, 1988: 1-2; Петрановић, 1868: 1). Оно песму испуњава слутњом, а тек посредно, довођењем у везу с обесним понашањем Југовића, може се везати и за представе о пропасти царства. Књиге староставне у овој, као и у осталим песмама о женидби кнеза Лазара, првенствено имају функцију да покажу легитимитет Лазарове власти, његову богоизабраност, везу с Немањићима¹⁴ кроз коју се остварује и веза са достојанством царства¹⁵.

За разлику од пророчких снова код којих се сневано непосредно остварује, остварење пророштава књига староставних не приказује се непосредно, излази из оквира песме. То не значи да су оне мање

¹² Подизање задужбине од камена у контексту последњег времена, пада царства, небеског писма анализира Соња Петровић на примерима структурних модела песама о зидању Раванице. Видети: (Петровић, 2010).

¹³ У анализираном корпусу исти мотив налазимо и у: (Караџић, 1988: 36) и (Петрановић, 1868: 11).

¹⁴ У неким песмама (Петрановић, 1868: 15; Петрановић, 1870: 21) Лазар се чак и презива Немањић. У бугарским варијантама нисмо нашли име ове српске средњовековне династије.

¹⁵ О сижерној функцији мотива књига староставних у кругу варијаната о Лазаревој женидби, као и идеји легитимитета која се њима успоставља говори и Соња Петровић. Видети: (Петровић, 2010a: 258–259).

поуздане, напротив, у оно што се из њих протумачи сви беспоговорно верују, док је сумња у остварење снова у српским варијантама изражена формулативним стихом: „Сан је клапња, а Бог је истина“¹⁶. Веровање у књиге староставне је толико јако да нико ни не покушава да измени њихова пророчтва, оне пасивизирају јунаке и доводе до мирења са судбином, док у песмама са пророчким сновима јунаци настављају са својим активностима, не базирајући се на „зламенија“. Но, ни они не успевају да измакну судбини. Поверење у књиге може бити одраз својеврсног култа књиге и веровања у неповредивост и светост самог текста, па није случајно што „ђеца вилокови“ љубе књиге староставне пре тумачења као да је у питању некаква реликвија (Петрановић, 1870: 11).

Сакрална природа књиге наглашенија је у бугарским варијантама, где се она у скоро свим случајевима доводи у везу с оностраним. Послата с неба, књига је продор трансценденције у иманенцију, хијерофанија. Богоупућена, она је увек намењена самом цару као Божјем намеснику на земљи. Да би примио поруку садржану у књизи, цар мора да спроведе низ ритуалних радњи. У свим варијантама са овим мотивом цар прво покушава да премрежи небо и тако улови птицу која носи књигу. Овај чин је неуспешан, јер се открива као покушај запоседања Божјег дара, симболичко насилно спуштање неба на земљу. Тек пошто спозна несврховитост предузете акције, цар земљу ритуално припрема за Божји дар. Наредује слугама да узму „ситни метли босилккови / пометете равни двори, / постелете чиста чоа, / ни мерена, ни кроена! / Па турете стол позлатен“ (Вакарелски, 2006: 10). Лустративним дејством босилкове метле¹⁷ и постављањем позлаћеног стола, симболичког олтара¹⁸, земља се приближава небу, ритуално се посвећује како би се примио Божји дар књиге/посланице. Будући небеског порекла, књига је у бугарским варијантама врло блиска мотиву небеског писма, представља његову варијанту. Условно

¹⁶ Овакве сумње у остваривост снова могу бити пример и једне танане емоционалности, резултат жеље да се сневач охрабри отклањањем слутњи, а не истински израз неверице. У литератури је примећено да наведене речи могу имати и профилактичку функцију (Радловић 2003: 42–43).

¹⁷ У наведеном примеру имамо удвајање лустративних елемената, будући да и босилјак и метла узети засебно имају апотропејску функцију. О култној вредности босилјка видети: (Чајкановић, 1994: 36–43; Софрић, 1912: 29–45), а о ритуалној употреби метле видети: (Толстој, Раденковић, 2001: 355–357).

¹⁸ У неким варијантама (Качановский, 18) оваква симболика стола је израженија. Сто се износи из цркве и ставља под јабуку петровку – axis mundi. Симболички потенцијал наведене слике постаје јаснији ако се узме у обзир да јабука у традицијској култури ретко има значење дрвета света које повезује три просторне димензије и служи као комуникацијски канал (Gerbran, Ševalije 2013: 301–302).

би се могло рећи да бугарски корпус показује тенденцију ка повезивању претходно издвојених типова прорицања, јер се књига не повезује само с небеским писмом него и с пророчким сном који се њоме тумачи (Стойкова, 2005: 94).

Пророчки снови представљају опште место усменог песништва, а дати су у форми развијене алегорије коју тумачи неки од ликова чију мудрост народни певач истиче. Тумачење се најчешће приказује кроз поступно декодирање сваког елемента сна, али може бити и веома уопштено¹⁹. Најчешће их сањају жене²⁰, те овај мотив има једну баладичну, чак лирску ноту. Снови отуда функционишу као „метафоричка, емотивна пројекција догађаја који следе“ (Милошевић Ђорђевић, Пешић, 1996: 232). Они представљају спону са оностраним, откривају предодређеност догађаја и истичу његов значај. У анализираним песама сви снови се сањају пре пада царства и предказују колективну погибију. Имају функцију емотивне припреме за трагичан исход, а често су везани и за мотив одвраћања из боја (сан љубе Мусића Стефана (Карацић, 1988: 47) и бугарска варијанта (Стойкова, 2005: 94)).

Када је у питању стилизација снова у српским варијантама, разликујемо две групе. У једној се косовски удес доводи у везу са космичким појавама, па посредно и са представама последњег времена (Петрановић, 1868: 25; Карацић, 1974: 31), док је у другој групи семантичко поље сна сужено. У сновима овог (другог) типа јунаци нашег табора су прво симболички супституисани (доведени у везу са птицама), а затим је наговештена њихова погибија, при чему је нарочито сугестивна силазна путања птица у свим варијантама (Карацић, 1988: 47; Петрановић, 1870: 21; Петрановић, 1868: 25). У бугарским песама налазимо само космолошки стилизоване снове који се доводе у везу са судбином царства, не увек и са битком. Мотив пророчког сна у српским варијантама о паду царства је не само разноврснији него и сижејно поливалентнији, па се везује и за мотив издаје, као и за мотив удаје Лазаревих кћери (Петрановић, 1870: 21).

Пошто сан представља објаву трансценденције, сањање може бити везано и за култно јака места, то јест маркиране хронотопе. Отуда није неуобичајено што се снивач често доводи у везу с прозором као граничним простором (Петрановић, 1868: 21). Ту, на граници унутрашњег и спољашњег простора где се овакви продори најлакше остварују, долази до сновних провиђења, а сам сневач добија одлике

¹⁹ Упоредити: (Радуловић, 2003: 37–38).

²⁰ Мушкарце у улози сањача налазимо у: СБНУ XIV, 17 (Марко Краљевић), (Карацић, 1974: 31) (слуга Ваистина).

Божјег изасланика²¹. По истој логици лиминалности слуга Ваистина сања пред зору (Караџић, 1988: 31)²². Слично, Милица сања на Св. Недељу (Качановский, 1882: 175), те се сам сан може тумачити као Божји дар јер је настао у сакрално време празника које не припада овоземаљском свету.

Бића везана за онострано и сама се могу јавити у улози пророка. Тако змај упозорава побратима Милоша да ће доћи до битке на Косову, али не говори о њеном исходу (Петрановић, 1868: 19). Далекосежније и драматичније је вилино упозорење дато Милошу да ће услед невере, уништења змајева и неваљалства настати последње време у ком ће се изгубити царство (Петрановић, 1870: 24). У улози пророка јављају се и сведи. Свети Илија тражи од Марка да престане са борбом јер не може победити: „Кон си запри и сабља си запри, / *досега блъгарско, ѿтсега турско, / вов Прилепа турчин ѿе да влада*“ (СБНУ XIV, 17, наш курзив). Занимљиво је да и сам султан Мурат има вишак знања. Прекоревајући Арапина што је погубио цара Константина, он прориче неминован пад турског царства заснованог на крви: „с кърв го зехме, кога да ѿе / па със кърв че да го земат“ (Стойкова, 2005: 116).

Народни певач је у Муратовом прекору имплицитно изнео/прорекло и идеју обнове хришћанског царства²³. Обнова царства се експлицитно прориче из књига староставних (Петрановић, 1870: 7; Петрановић, 1870: 11; Петрановић, 1870: 59). Она се пројектује у далеку будућност, а десило се „Када буде од Бога суђено“ (Петрановић, 1870: 11). То јест, кад се Срби удаље од греха и уподобе Богу, обнова неће настати „Док се Срби у слогу не сложе / Па за стару славу не прихвате / Српске посте по реду испосте“ (Петрановић, 1870: 59). Овим се проречени пад царства у неку руку опозива. Иако је оваква ситуација условљена реинтерпретацијом традиције у светлу идеологије деветнаестовековног ослобођења, у обнови која прати пропаст може се препознати и митски циклус обнављања света²⁴.

²¹ О ономе ко стоји код прозора као Божјем изасланику видети: (Толстој, Раденковић, 2001: 451).

²² У литератури је истакнуто да се „снови који се сањају пред јутро брже (се) остварују“ (Толстој, Раденковић, 2001: 481).

²³ У бугарским варијантама постоји тежња да се одложи слом царства, то јест да се царско достојанство пренесе и сачува. У неким од њих, а нарочито у предањима, цар успева да побегне пред Турцима, најчешће у Русију. У неким предањима (Качановский, 1882: 108) цар преноси владарске инсигније у Русију, па симболички царско достојанство наставља да постоји.

²⁴ Упоредити: (Пешикан Љуптановић, 1997: 191–192).

Док су пророчанства о обнови царства увек пројектована у далеку и неодређену будућност, она о његовом паду имају различите временске стилизације. Пророчанства посредована сновима одређена су битком на коју се односе, а ако нису везана за битку, пројектована су у неодређену будућност. Пророчанства из књига такође могу бити везана за (не)одређену будућност²⁵, у том случају је наглашеније осећање коби, или могу бити исказана прошлим временом²⁶ када делују дефетистички. Нарочита драматичност постиже се временским убрзањем или конкретним временским одређењем испуњења пророчанства.

Иако могу бити различито пројектована у времену, пророчанства се увек остварују. Јунаци, међутим, настављају да делују не базирајући се на њих, то јест упркос њима, што им даје трагички ореол. Јунаци понекад не верују у проречено, па се његова веродостојност и неизбежност потврђују чудима. Такав је случај с царем Константином, чија се сумња у пророчанство, утемељена у гордости и вери у моћ свога господства, поништава деловањем оностраног. Сумњајући, цар сумња у Божју моћ и вољу. Остварење пророчанства он оспорава, каже да ће му Турци преузети царство тек кад пржена риба и петао оживе (Стойкова, 2005: 116). За цара немогуће Бог одмах преводи у могуће и тако показује неминовност пророчанства. Са становишта односа према пророчком сну, занимљива је варијанта у којој цар Шишман не схвата неизбежност краја, него тражи од љубе да припреми новац за његов откуп (Стойкова, 2005: 95). Оваква ситуација одраз је рационализације традиције, услед које пропаст царства губи судбоносни значај.

Блиска пророчанствима су и знамења којима се имплицитно наговештава оно што ће се десити. Она су одговор трансценденције на људске активности, у њима су сажета традицијска знања. За разлику од пророчанстава која су непосредно дата, знамења је потребно препознати и протумачити. Она могу доћи и као потврде прореченог. Тако је трагичан исход боја предсказан сном пропраћен и лошим знамењима – на путу за Косово Мусић Стефан наилази на Косовку девојку која носи празне судове (Караџић, 1988: 47). Овакав сусрет у традицијској култури сматра се лошим предзнаком, па се слутња

²⁵ Овако стилизована пророчанства налазимо у: (Петрановић, 1870: 7; Петрановић, 1870: 11; Петрановић, 1870: 24; Петрановић, 1870: 59; Караџић, 1988: 32; Караџић, 1988: 36; Вкарелски, 2006: 10).

²⁶ Овакав случај налазимо у песмама: (Караџић, 1988: 35; Стойкова, 2005: 116; Качановский, 1882: 18).

појачава²⁷. Слично се сјახивањем са коња најављује смрт Шишман Јана (Стойкова, 2005: 94), а плач којим су јунаци испраћени на Косово схвата се као лош знак који је предредио исход боја: „У зао час поврискале, тужне, / Вриском сте нам на плач наслутиле“ (Караџић, 1974: 31).

Одсудна битка и судбина царства могу бити предодређене и избором владара, његовим опредељењем за Небеско царство. Док су у песмама с мотивом пророчанства јунаци били подређени деловању судбине и Божјој промисли, у песмама с мотивом избора јунаци утичу на саму судбину. Иако је „сама идеја о вечном животу до кога се досеже херојском смрћу на ратишту, борбом, ранама задобијеним од непријатеља идеја епска и старија од хришћанства“ (Милошевић Ђорђевић, 2011: 162), у посматраном корпусу мотив Небеског царства налазимо само у две песме (Караџић, 1988: 46; Вакарелски, 2006: 21). У обе варијанте он се уводи небеским писмом које доноси Свети Илија, при чему је у Вуковој варијанти наглашенији мотив личног Лазаревог избора, док у бугарској варијанти сам светац изриче мисао о пролазности земаљског царства. Опречне могућности које књига/светац нуде заправо су Божје искушавање Лазара. Опредељењем за Небеско царство, до којег се стиже кроз подвиг и самопрегор, кнез потврђује богоугодност и богоуправљеност своје власти. Лазар је избор начинио пре самог боја и одолео искушењу земаљске победе, па се може рећи да је до Небеског царства дошао већ самим избором.

У српској варијанти наглашена је и епска, ратничка димензија, „све је унапред познато и одређено, али је истовремено и крајње драматично“ (Сувајџић, 1997: 177). Битка се приказује тако да се до последњег тренутка верује у српску победу: „Тад би Лаза надвладао Турке, / Бог убио Вука Бранковића! / Он издаде таста на Косову“ (Караџић, 1988: 46). Сам исход битке двоструко је мотивисан – Лазаревим избором и издајом. Бугарска варијанта је више християнизована, у њој је јуначки подвиг потпуно потиснут хришћанским, па изостаје и сам приказ боја. Пад царства лишен је драматичности, погибија у боју начин је да се оствари Лазарев избор: „твое царство турци че презема / и тогај че цар небесен да си“ (Вакарелски, 2006: 21). Изостаје трауматичност, уочена у српској варијанти.

²⁷ Суерет је у традицијској култури „један од начина исказивања судбине“, а као неповољно знамење нарочито се истиче суерет са женом и особом која носи празне судове (Толстој, Раденковић, 2001: 524).

ПРЕДСТАВЕ О КРАЈУ ЦАРСТВА/СВЕТА У ПРОРОШТВИМА. Већ смо истакли да се пад царства доводи у непосредну везу са пропашћу света, што је у српским варијантама експлицитно изражено кроз идеју последњег времена, апокалиптички стилизованог у пророштвима. Нешто другачија ситуација је у бугарским песмама. Идеја о крају царства као крају света ни њима није страна, али се није испољила у виду представе о последњем времену. Крај царства/света у свим варијантама обележен је и најављен специфичним катастрофичким знацима и у директној је вези са нарушеним космолошким и социјалним поретком.

Поремећаји у домену друштва, заједнице испољавају се кроз непоштовање обичајних, религиозних и законских норми, што подрива саме темеље породице и патријархалне заједнице, па и самог друштва. У последња времена оскврнуће се и крвно и духовно сродство: „Кум ће кума по суду ћерати, / А брат брата звати по мегдану“ (Караџић, 1988: 32). Повређен ће бити и сакрални простор храма: „Колико су силни од силнијех, те не кћеше коње одјахати, / Но у цркву коње нагонише“ (Караџић, 1988: 34). У својој обести људи/великаши оскврнуће литургију и само причешће, па ће: „нафору с копча узимати / А сједећи закон прихваћати“ (Петрановић, 1870: 11)²⁸. Богу противна дела нарушиће и поредак у царству, због чега ни сама царска власт неће бити безбедна: „Потегоше маче коврдине / Да погубе цара у столици“ (Караџић, 1988: 32). Дакле, пораст наших грехова у директној је вези с последњим временом и слабењем царства.

Ипак, највећу претњу по опстанак „нашег“ света представљају Турци. Они су носиоци хаоса, њихова злодела често су представљена каталогски, а усмерена су на негацију свих традиционалних вредности. Владавина Турака представља се као изокренута слика идеалне хришћанске заједнице. Време турске владавине делује језовито јер је приказано као деградација и деконструкција „нашег света“, који постаје далек, истовремено остајући препознатљив. Турци уништавају манастире²⁹, забрањују литургију, задужбине разграђују, а њихов материјал користите за утврђивање сопствене владавине, на несрећу и јад оних чијем добру су намењене. Поништавајући простор храма они

²⁸ Мотиве узимања нафоре на копча и ујачивања у цркву налазимо и у бугарским варијантама: (Стойкова, 2005: 111; Ангелов, 2005: 132). Последња варијанта је нарочито занимљива. Грешна властела у њој има свест о томе да се царство стиче и одржава Божијом милошћу, отуда се молитвено обраћа Богу, заветује се да ће подићи бројне задужбине, али наступа охоло и тако поништава молитву. Показавши се недостојном Божије благодати, властела се открива и као недостојна дара царства.

²⁹ Разарање манастира јавља се као стални елемент свих пророчанстава датих у књигама.

десакрализују свет, укидају могућност обраћања Богу, преводе свет у не-свет³⁰. Овим Турци уништавају и знаке старе славе и саме основе хришћанске владарске идеологије. Ударају на оно што одређује идентитет једног народа, отуда се страх од Турака и код Срба и код Бугара може протумачити и као страх од губљења сопственог лика и гласа у историји.

Представе о уништењу друштва праћене су и сликама природних и космичких поремећаја утемељеним на трансцендентном доживљају природе. У традицијској култури природа се јавља као посредник између двеју равни света – кроз њу говори онострано, а и човек својим активностима утиче на њу. У основи свих природних поремећаја последњег времена налази се укидање вегетативног циклуса, негирање митова плодности. Најразвијенију слику космолошке катастрофе налазимо у варијанти *Женидба кнеза Лазара* (Караџић, 1988: 32). Иако се пророчанство у овој песми не доводи у директну везу са пропаћу царства, оно над косовске ликове и судбину царства навлачи вео усуда.

Космичка катастрофа у овој песми сажета је у свега два стиха из књига староставних: „Нестануће овце и вшенице / И у пољу челе и цвијета“ (Караџић, 1988: 32). Реч је о правом космолошком удесу. Овца (веза са јагњетом) и пшеница (у хришћанству повезана са Христовим телом) могу се протумачити као симболи жртве, те се њихово нестајање може перципирати као немогућност приношења жртве. Са престанком жртвовања прекида се и веза са оностраним, чиме се космолошки конфликт продубљује. С друге стране, пчела и цвет узети заједно асоцирају на рађање и рашћење, па се њиховим укидањем ти процеси онемогућавају. Имајући у виду да је вегетацијски циклус заустављен, а немогуће је посегнути за оностраном помоћи (онемогућено жртвовање), свет је осуђен на пропаст и изумирање. Ипак, Југ-Богданово пророчанство се не исцрпљује у претходном тумачењу. Ако у овци видимо симбол невиности, добротe и наивности, побожног хришћанина (Христос као пастир), онда се њен нестанак може разумети и као нестанак богоугодника и праведника који ће се по Библији десити управо у последње дане. Нестанак овце, дакле, означава и пораст греха у свету. Узев у обзир да су се у традиционалној култури према пчелама „односили као према божјем бићу, називали је божјом угодницом, божјом мудрошћу и придавали јој светост“ (Толстој, Раденковић, прир. 2001: 458), да се сматрало да уједа само грешнике и опстаје код добрих

³⁰ Окретање света наглавце наговештено је и пророчким сном у слици сунца које исходи са захода (Стойкова, 2005: 109).

људи, онда се и њен нестанак може тумачити као пораст греха, али и као немогућност борбе против њега.

Пораст греха истакнут је у многим пророчанствима о паду царства, а праћен је и нестанком змајева (Петрановић, 1870: 24; Петрановић, 1870: 7)³¹ који доводи до губитка царства³²: „И змајеви оће побјегнути, / У висине небу под облаке, / Иза тога преузет' се царство“ (Петрановић, 1870: 7). У вилином пророчанству змајеви ће нестати кад „невјера мимо вјеру прође“ (Петрановић, 1870: 24), у чему треба видети пораст греха, али и алузију на оклеветаног јунака и издају. Узев у обзир да се у овој песми Милошу и осталим највиђенијим српским јунацима приписује змајевито порекло, нестанак змајева може се протумачити и као нестанак добрих јунака. Но, имајући у виду да змај наступа као митски заштитник одређеног простора од ала и других нечистих бића³³, има утицаја на атмосферске прилике, а уз то је и врло плохотљив, ми смо склонили да овај мотив тумачимо у вези са култом плодности. Нестанком змаја земља губи свог заштитника, губи се контрола над атмосферским водама, па и над вегетативним циклусом, што води њеном слабљењу и пропасти. Исти мотив везан је и за кнеза Лазара (Петрановић, 1870: 49). Необично је што Лазар убија змаја, те индиректно постаје одговоран за пад царства. У томе свакако треба видети епски преиначено сећање на својеврсну теомахију, где Лазар као оличење соларног принципа убија и потискује неко телурно божанство и тиме жртвује земаљско царство за Небеско.³⁴

Опште место у апокалиптичним сликама природе су помрачења, падови и поремећаји у кружењу небеских тела. Ови мотиви у неким варијантама имају функцију оквира који наговештава важност предстојећих догађаја. Космолошки оквир се у неким варијантама приказује врло динамично, громови ударају, Сунце поиграва, а земља се тресе (Караџић, 1974: 30, Петрановић, 1868: 26). У овим песмама народни певач користи архетипску симболику и бој на Косову стилизује као небеску битку, битку сила космоса и хаоса. Космолошке оквире не налазимо у бугарским варијантама. Али, ако се битка јави у склопу сижеа о паду царства, она има онострани карактер. О њему најбоље сведочи хронотоп који је стилизован тако да је бојиште увек одвојено водом, а да би дошли на њега јунаци често морају прећи

³¹ Овај мотив не налазимо у бугарским варијантама.

³² Валентина Питулић је нестанак змајева означила као „најархаичнији мотив пропасти царства“ (Питулић, 2005: 1054).

³³ О паралелизму але – Турци : змајеви – Срби видети: (Чајкановић, 1994а: 261).

³⁴ Слично налазимо и у песми *Царица Милица и змај од Јастрепца* (Караџић, 1988: 43).

преко ђуприје. Како су вода и ђуприја лиминални простори, јаке границе, није тешко у простору бојишта препознати онострани свет.

Слике пророчанстава посредованих сновима заправо су прилично инваријантне представе космолошких катастрофа (скоро идентичне у оба етничка корпуса). Стилизоване су слично космолошким оквирима песама, али се њихово семантичко поље двоструко сужава: везивањем за сневача и тумачењем којим се искључиво повезују с исходом битке и судбином појединих јунака. Једну од најопширнијих слика налазимо у Миличином сну (Петрановић, 1868: 25). Сновијење на Милицу делује трауматично, па је праћено њеном молитвом, емотивном реакцијом којом се тежи ка неутралисању сна. Помрачење и пад небеских тела, уобичајени за све апокалиптичке представе, овде су проширени мотивима проломљеног неба, сунца у бунару, таме која обавија косовско поље³⁵. Своје место у кнегињином сновијењу нашли су и аудитивни елементи, злослутно грактање гаврана и оглашавање ждралова. Овај сан тумачи сам кнез Лазар везујући га за прашајећу битку (небо → пад царства, пад сунца → његова смрт, пад месеца → Муратова смрт, пад звезда → погибија слугу, тама → слика долазеће турске власти)³⁶.

Претходне слике су богате архетипским значењима, па се њихов значењски потенцијал оваквим тумачењем не исцрпљује. Поменути сан крије и трагове теомахије. Лазар је опет доведен у везу са соларним божанством, али овог пута оно губи битку. Но, тај пад је само привремен. Пошто се сцена одиграва у непосредној близини бунара који је хтонски простор, граница света живих и мртвих, уздицање главе (Сунца) из њега може се тумачити као Лазарева победа смрти, као замена земаљског царства за небеско. Сличну слику налазимо и у сну слуге Ваистине где је силазна путања сунца замењена узлазном: „Ал' је месец надјачао сунце / И одбио у висину горе, / А за сунцем звезде одмакнуше“ (Караџић, 1974: 31). Овде је Лазарево посвећење праћено и посвећењем његових слугу.

С друге стране, у бугарским варијантама с мотивом космолошки стилизованих пророчких снова соларна симболика „нашег“ владара замењена је лунарном. Кнез Лазар и Иван Шишман поистовећени су са Месецом који је у српским варијантама симбол противника³⁷. Супротно светлосном, аполонском начелу владара које је наглашено у

³⁵ Чајкановић је у слици проломљеног неба препознао „најстарију и најпримитивнију поетску формулу о паду и пропасти царства“ (Чајкановић, 1994б: 369)

³⁶ Симболику оваквих сновних слика у различитим варијантама анализира и Мирјана Детелић, видети: (Детелић, 1992: 262–269).

³⁷ Лунарна симболика Лазаревог лика у контексту пророчког сна постоји и у Богишић 1.

српским варијантима, у бугарским се наглашава вегетацијски принцип владарева личности³⁸. Ипак, у оваквој етнички маркираној дистрибуцији мотива не треба видети суштинску разлику, пре је реч о истицању различитих аспеката исте вишеслојне фолклорне слике³⁹.

Док су у бугарским варијантима пророчки снови увек космолошки стилизовани, у српским они могу имати и авијарну стилизацију (Петрановић, 1868: 25; Петрановић, 1870: 21). Овакви снови имају уже семантичко поље, будући да су птице у њима алегоријске представе јунака, те да се посредством њих успоставља паралелизам са током и исходом битке. Али, они не морају бити искључиво везани за битку. Тако се сном најављује неприлична удаја Лазаревих кћери, која ће имати кобне последице по цео колектив и довести до пада царства (Петрановић, 1870: 21). Реч је о другачијој стилизацији митеме о пропаст и хаотизацији света. Кроз неодговарајућу удају Лазареве кћери за Вука Бранковића подривају се изнутра темељи „нашег“ света. Вукова хтонска природа у сну је изражена кроз гротескну слику гаврана са лабудовом главом, те даворијом којом се оглашава. Свадбом као обредом прелаза „Бранковића проклето кољено / Прихвати се соја Немањића“ (Петрановић, 1870: 21). Разорност свадбеног обреда наговештена је и његовом инверзношћу – младожења прелази у невестин род. Отуда су апотропејске функције самог обреда онемогућене, па Вук остаје туђин који ће „Наше царство Турцим поклонити“ (Петрановић, 1870: 21).

Пророчанствима се пропаст царства доводи у везу са трансценденцијом, са есхатолошким тематско-мотивским комплексом, па прераста границе историјског догађаја. Њима се и сама битка стилизује као одсудна, онострана битка која ће одредити судбину целокупног „нашег“ света. Коб која се надвија над јунаке и догађаје песама о паду царства даје им трагичку димензију и узвишеност. Будући да су заснована на архетипској имагинацији, пророчанства се

³⁸ Веза са вегетационим божанствима нарочито је изражена у митологизованом лику цара Јасена у бугарским песмама. Цар се доводи у директну везу са космизацијом света, а борба с Турцима у варијантима о Јасену приказана је кроз сиже о отетој љуби и сину који се може посматрати као епска транспозиција борбе културног јунака и трикстера. Да је Јасен у директној вези са силама природе и плодношћу видимо у варијанти СБНУ XVI-XVII, 11 у којој кажњава/награђује становнике места кроз која пролази узимањем/давањем обиља.

³⁹ Иако мање наглашен, вегетативни карактер кнежевог лика приметан је и у српским варијантима. Он се најјасније уочава у Лазаревој косовској клетви која прети заустављањем плодности. О вегетационој природи владара говоре и песме у којима се кнез Лазар доводи у везу са змајевима и змајевитим јунацима.

откривају и као један од најстаријих слојева традиције о паду царства. Утемељена у оностраности, она имају два основна појавна облика – јављају се као небеска или староставна књига и као сан.

Пророштва посредована сновима дата су у виду развијених алегоријских слика, чијим се тумачењем открива првостепено значење и указује на овоземаљске еквиваленте сањаног. Саопштења дата у књигама у највећем броју случајева немају алегоријски карактер. Њима се експлицитно прориче пад царства, а могу садржати и каталожки набројане догађаје који ће тај пад најавити или га следити. Но, како њихов садржај откривају Богу блиски људи, могло би се рећи да је процес тумачења пророчких књига дат у својеврсном минус присуству. Приступ пророчанству књиге захтева посвећена знања, није доступан свакоме, отуда и захтев упућен калуђерима и сановницима: „Толкујте нам *да разумијемо*“ (Петрановић, 1868: 7; наш курзив).

Поред разлике у погледу тумачења, пророчке књиге и снови разликују се и по садржини. Пророчанства посредована сновима увек су стилизована кроз космолошке удесе, док се у књигама приказују и удеси који су у домену друштва. Књишка пророчанства су садржински разноликија, а и слике које у њима срећемо су мање типизоване. У српским варијантама последње време које ће се подударити са падом царства, или га најавити, прориче се искључиво из књига. Још једна разлика између књига и снова односи се на ликове за које се оне везују, па су књиге искључиво у вези с мушким ликовима, док су снови у највећем броју случајева везани за жене. Но, и поред свих разлика суштина пророчанстава је иста – пад царства је неминован.

У обликовању пророчких мотива могу се уочити и извесне етничке специфичности. Док су српске варијанте искључиво у вези с последњим Немањићима и Косовским бојем, конкретизација пророчанстава у бугарским варијантама варира. Она се доводе у везу с кнезом Лазаром и Косовском битком, царем Константином, Иваном Шишманом, а понекад су потпуно неконкретизована. Мотив књиге у бугарским варијантама контаминиран је мотивом небеског писма и углавном се везује за сижее о цару Константину. Слике посредоване књигама у бугарским песмама су мање развијене, снови имају само космолошку симболику, док се у српским варијантама јавља и авијарна. Бугарска специфичност су и чуда којима се потврђује пророчанство.

Ипак, разлике су само површинске, пророчанства о паду царства у српском и бугарском фолклору суштински су иста. Она се темеље на идеји о моралној покварености која ће се негативно одразити на устројство „нашег“ света. У њима треба видети један од покушаја

народног ствараоца да натприродним факторима објасни историјске недаће услед којих се изгубило хришћанско царство.

Извори

- Ангелов, Божан, Вакарелски, Христо (прир). (2005). *Сенки из невиделица*. Варна: ЕИ "LiterNet". <https://liternet.bg/folklor/sbornici/senki/content.htm> (приступљено Августа 30, 2018).
- Богишић, Валтазар. (2003). *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*. Горњи Милановац: Лио.
- Вакарелски, Христо (прир). (2006). *Българско народно творчество в дванадесет тома*, том 3. *Исторически песни*. Варна: ЕИ "LiterNet". <https://liternet.bg/folklor/sbornici/bnt/3.html> (приступљено Септембар 5, 2018.)
- Караџић, Вук Стефановић. (1974). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића*. Књ. II: *Пјесме јуначке најстарије*. Београд: САНУ, Научно дело.
- Караџић, Вук Стефановић. (1988). *Српске народне пјесме*. Књ. II: *Сабрана дела Вука Караџића*. Београд: Просвета.
- Качановский, Владимир. (1882). *Памятники болгарского народного творчества*. Т. 1: *Сборник западно-болгарских песен со словарем*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук. <https://www.priib.ru/node/363779/source> (приступљено Августа 30, 2018.)
- Петрановић, Богољуб. (1868). *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*. Књ. 2: *Епске пјесме старијег времена*. Београд: СУД Државна штампарија.
- Петрановић, Богољуб. (1870). *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*. Књ. 3: *Јуначке пјесме старијег времена*. Београд: СУД Државна штампарија.
- Стойкова, Стефана (прир). (2005). *Българска народна поезия и проза в седем тома*. Варна: ЕИ "LiterNet". URL: <https://liternet.bg/folklor/sbornici/bnpp/haidushki/index.html> (приступљено Септембар 1, 2018.)

Литература

- Детелић, Мирјана. (1992). *Митски простор и епика*. Београд: САНУ.
- Димитрова, Цветелина. (2015). Сюжетният тип 'падане на царство' и образа на 'последния цар' в български и сръбски културен контекст. У *Књижевна историја* Бр. 157. 333-346.
- Иванова, Евгения. 2006. *Падането на сръбското и на българското царство: јуначество и мъченичество*. У: *Балканските идентичности вбългарската култура*. <https://balkansbg.eu/bg/content/bidentichnosti/475-padaneto-na-srbskoto-i-na-balgarskoto-tzarstvovyunachestvo-i-machenichestvo.html> (приступљено Августа 27, 2018).
- Јовановић, Војислав. (1997). О лажној народној поезији. У *Књижевна историја* Бр. 102. 192-242.

- Килибарда, Новак. (1974). *Богољуб Петрановић као сакупљач народних песама*. Београд: САНУ.
- Кметова, Тајјана. (1991). *Косовски бој и Косово Поље у бугарском јуначком епу*. У *Косовски бој у књижевном и културном наслеђу*. Београд: Међународни славистички центар, Филолошки факултет. 503-510.
- Кнежевић, Саша. (2015). *Вукова Пјеснарица у збирци Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине I Богољуба Петрановића*. У *Први светски рат и српска књижевност. Два века од Вукове Мале прстонародне славеносрпске пјеснарице*. Београд: Међународни славистички центар. 339–348.
- Колева, Антонина А. (1991). *Косовски јунаци у бугарским народним епским песмама*. У *Косовски бој у књижевном и културном наслеђу*. Београд: Међународни славистички центар, Филолошки факултет. 533-541.
- Крстић, Бранислав. (1934). Окултни мотиви у нашим народним песмама. У *Прилози проучавању народне поезије* Бр. 1. 62-70.
- Крстић, Бранислав. (1939). Пророчанства о Косовском боју. У *Прилози проучавању народне поезије* Бр. 1. 47-53.
- Љубинковић, Ненад. (1975). Преиспитивање области науке о усменој књижевности. У *Књижевна историја* Бр. 29. 572-574.
- Милошевић Ђорђевић, Нада. (2011). *Радост препознавања*. Нови Сад: Матица српска.
- Милошевић Ђорђевић, Нада, Пешић, Радмила. (1996). *Народна књижевност*. Београд: Требник.
- Орхановић, Стјепан М. (1934). Један есхатолошки мотив у старој косовској поезији. У *Прилози проучавању народне поезије* Бр. 1-2. 208-214.
- Петровић, Соња. (2010). *Од камена ником ни камена: структурни модели песама о зидању Раванице*. У *Традиција – фолклор – идентитет: тематски зборник*. (Гордана Благојевић, Ивица Тодоровић., прир). С. Карловци: Академија СПЦ за уметност и конзервацију. 349-372.
- Петровић, Соња. (2010) а. Женидба кнеза Лазара: епски модел и варијанте. У *Philologia Mediana* Бр. 2. 247-265.
- Пешикан Љуштановић. (1997). *Пошљедње вријеме у Библији и песмама из Вукових збирки*. У *Српска књижевност и Свето писмо*. Београд: Међународни славистички центар. 185-192.
- Питулић, Валентина. (2005). *Узрок пропасти српског царства у кругу варијаната епских песама о Косовском боју*. У *Летопис Матице српске* Књ. 475, св. 6. 1051-1058.
- Радуловић, Немања. (2003). Симболични снови у усменој епици. У *Књижевна историја* Бр. 119. 25-46.
- Софрић, Павле. (1912). *Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба*. Београд: Св. Сава.
- Сувајдић, Бошко. (1997). *Библија и мотиви наше народне епске поезије*. У *Српска књижевност и Свето писмо*. Београд: Међународни славистички центар. 173-184.
- Сувајдић, Бошко. (1998). Рецепција косовског предања у бугарској фолклорној традицији. У *Српски језик: студије српске и словенске*, Бр. 1-2. 491-515.

- Сувајџић, Бошко. 2012. *Српско и бугарско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*. У *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*. (Бошко, Сувајџић, Прир.) Београд: Институт за књижевност и уметност. 127-193.
- Толстој, Светлана М. Раденковић, Љубинко (прир). (2001). *Словенска митологија*. Београд: Zepther book world.
- Чајкановић, Веселин. (1994). *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета.
- Чајкановић, Веселин. (1994) а. *Стара српска религија и митологија*. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета.
- Чајкановић, Веселин. (1994) б. *Студије из српске религије и фолклора 1925 – 1942*. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета.
- Gerbran, Alen, Ševalije Žan (prir). (2013). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos art.
- Gurevič, Aron. (1987). *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Београд: Grafos.
- Jagić, Vatroslav. (1868). *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*. У *Rad JAZU Knj. 2*. Zagreb: JAZU.

References

- Angelov, Bozhan, Vakarelski, Hristo (Eds.). (2005). *Senki iz nevidelica* [Shadows from the invisible]. Varna: EI "LiterNet". URL: <https://litenet.bg/folklor/sbornici/senki/content.html> (accessed August 30, 2018).
- Bogišić, Valtazar. (2003). *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* [Folklore songs in the oldest coastal records]. Gornji Milanovac: Lio.
- Čajkanović, Veselin. (1994). *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama* [Dictionary of Serbian folk beliefs about plants]. Београд: SKZ, BIGZ, Prosveta.
- Čajkanović, Veselin. (1994) а. *Stara srpska religija i mitologija* [Old Serbian religion and mythology]. Београд: SKZ, BIGZ, Prosveta.
- Čajkanović, Veselin. (1994) б. *Studije iz srpske religije i folklor 1925–1942* [Studies in Serbian religion and folklore 1925–1942]. Београд: SKZ, BIGZ, Prosveta.
- Detelić, Mirjana. (1992). *Mitski prostor i epika* [Mythical space and epic]. Београд: SANU.
- Dimitrova, Tsvetelina. (2015). Siuzhetniiat tip ‚padane na tsarstvo‘ i obraza na ‚posledniiia car‘ v bulgarski i srubski kulturnen kontekst. In *Književna istorija* No 157. 333-346.
- Gerbran, Alen, Ševalije, Žan (Eds.). (2013). *Rečnik simbola : mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi* [Symbol dictionary: myths, dreams, customs, actions, forms, characters, colors, numbers]. Novi Sad: Stylos art.
- Gurevič, Aron. (1987). *Problemi narodne kulture u srednjem veku* [Problems of folk culture in the Middle Ages]. Београд: Grafos.

- Ivanova, Evgeniia. (2006). *Padaneto na sr̄bškoto i na b̄lgarskoto tsarstvo: iunachestvo i m̄chenichestvo* [The fall of Serbian and Bulgarian empire: “iunachestvo” and martyrdom]. In *Balkanskite identichnosti v b̄lgarskata kultura* [Balkan identities in Bulgarian culture]. URL: <https://balkansbg.eu/bg/content/bidentichnosti/475-padaneto-na-srbskoto-i-nabalgarskoto-tzarstvoyunachestvo-i-machenichestvo.html> (accessed August 27, 2018).
- Jagić, Vatroslav. (1868). *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine* [Serbian folklore songs from Bosnia and Herzegovina]. In *Rad JAZU*. Vol. 2. Zagreb: JAZU.
- Jovanović, Vojislav. (1997). O lažnoj narodnoj poeziji [About fake folklore poetry]. In *Književna istorija* [Literary history] No 102. 192-242.
- Kachanovskii, Vladimir. (1882). *Pamiatniki bolgarskogo narodnogo tvorchestva* [Old samples of Bulgarian folklore]. Vol. 1: *Sbornik zapadno-bolgarskih pesen so slovarom* [The collection of West Bulgarian songs with a dictionary]. Sankt-Peterburg: Tipografia Imperatorskoĭ Akademii nauk. URL: <https://www.prlib.ru/node/363779/source> (accessed August 30, 2018).
- Karadžić, Vuk S. (1974). *Srpske narodne pjesme iz neobjavljenih rukopisa Vuka Stefanovića Karadžića* [Serbian folklore songs from unpublished manuscripts of Vuk Stefanovic Karadzic]. Vol. I: *Pjesme junačke najstarije* [The oldest junaks' songs]. Beograd: SANU, Naučno dleo.
- Karadžić, Vuk S. (1988). *Srpske narodne pjesme* [Serbian folklore songs]. Vol. II: *Sabrana dela Vuka Karadžića* [Collected works by Vuk Karadzic]. Beograd: Prosveta.
- Kilibarda, Novak. (1974). *Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pesama* [Bogoljub Petranovic as a collector of folklore songs]. Beograd: SANU.
- Kmetova, Tatjana. (1991). *Kosovski boj i Kosovo Polje u bugarskom junačkom epu* [Kosovo battle and Kosovo Polje in the Bulgarian heroic epic]. In *Kosovski boj u književnom i kulturnom nasleđu* [Kosovo struggle in literary and cultural heritage]. Beograd: Međunarodni slavistički centar, Filološki fakultet. 503-510.
- Knežević, Saša. (2015). *Vukova Pjesnarica u zbirci Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine I Bogoljuba Petranovića* [Vuk's Songbook in the collection of Serbian folk song from Bosnia and Herzegovina and Bogoljub Petranović]. In *Prvi svetski rat i srpska književnost. Dva veka od Vukove male prstonarodne slavenosrpske pjesnarice* [World War I and Serbian literature. Two centuries since Vuk's little folklore Slavic-Serbian booksongs]. Beograd: Međunarodni slavistički centar. 339-348.
- Koleva, Antonina Afanasjeva. (1991). *Kosovski junaci u bugarskim narodnim epskim pesmama* [Kosovo heroes in Bulgarian folklore epic poems]. In *Kosovski boj u književnom i kulturnom nasleđu* [Kosovo struggle in literary and cultural heritage]. Beograd: Međunarodni slavistički centar, Filološki fakultet. 533-541.
- Krstić, Branislav. (1934). Okultni motivi u našim narodnim pesmama [Occult motifs in our folklore songs]. In *Prilozi proučavanju narodne poezije* [Results of the study of folklore poetry] No 1. 62-70.

- Krstić, Branislav. (1939). Proročanstva o Kosovskom boju [Prophecies about the battle of Kosovo]. In *Prilozi proučavanju narodne poezije* [The results of the study of folklore poetry] No 1. 47-53.
- Ljubinković, Nenad. (1975). Preispitivanje oblasti nauke o književnosti [Re-examining the field of literature science]. In *Književna istorija* [Literary history], No 27. 572-574.
- Milošević Đorđević, Nada. (2011). *Radost prepoznavanja* [The joy of recognition]. Novi Sad: Matica Srpska.
- Milošević Đorđević, Nada, Pešić, Radmila. (1996). *Narodna književnost* [Folklore]. Beograd: Trebnik.
- Orhanović, Stjepan M. (1934). Jedan eshatološki motiv u staroj kosovskoj poeziji [An eschatological motif in old Kosovo poetry]. In *Prilozi proučavanju narodne poezije* [The results of the study of folklore poetry] No 1-2. 208-214.
- Petrović, Sonja. (2010). *Od kamena nikom ni kamena: strukturni modeli pesama o zidanju Ravanice* [„Od kamena nikom ni kamena“: Structural models of songs about the building of Ravanica]. In *Tradicija – folklor – identitet: tematski zbornik* [Tradition – Folklore – Identity: thematic collection]. Gordana Blagojević, Ivica Todorović. (Eds.). S. Karlovci: Akademija SPC za umetnost i konzervaciju. 349-372.
- Petrović, Sonja. (2010) a. Ženidba kneza Lazara: epski model i varijante [The marriage of Prince Lazarus: an epic model and variants]. In *Philologia Mediana*, No 2. 247-265.
- Pešikan Ljuštanović. (1997). *Pošljednje vrijeme u Bibliji i pesmama iz Vukovih zbirki* [„Last time“ in the Bible and poems from Wolf's collections]. In *Srpska književnost i Sveto pismo* [Serbian literature and Scripture]. Beograd: Međunarodni slavistički centar. 185-192.
- Petranović, Bogoljub. (1868). *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine* [Serbian folklore songs from Bosnia and Herzegovina]. Vol. 2: *Epske pjesme starijeg vremena* [Old time epic poems]. Beograd: SUD Državna štamparija.
- Petranović, Bogoljub. (1870). *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine* [Serbian folklore songs from Bosnia and Herzegovina]. Vol. 3: *Junačke pjesme starijeg vremena* [Old songs about junaks]. Beograd: SUD Državna štamparija.
- Pitulić, Valentina. (2005). Uzrok propasti srpskog carstva u krugu varijanata epskih pesama o Kosovskom boju [The cause of the collapse of the Serbian Empire in the circle of variants of epic poems about the Kosovo battle]. In *Letopis Matice srpske* [Chronicle of Matica Srpska], Vol. 475, part 6. 1051-1058.
- Radulović, Nemanja. (2003). Simbolični snovi u usmenoj epici [Symbolic dreams in the oral epic]. In *Književna istorija* [Literary history] No 119. 25-46.
- Sofrić, Pavle. (1972). *Glavnije bilje u narodnom verovanju i pevanju kod nas Srba* [The main herbs in folk belief and singing of our Serbs]. Beograd: Sv. Sava.
- Stoikova, Stefana (Ed.). (2005). *Bŭlgarska narodna poezija i proza v sedem toma* [Bulgarian folklore poetry and prose in 7 volumes]. Varna: EI "LiterNet". <https://litenet.bg/folklor/sbornici/bnpp/haidushki/index.html> (accessed September 1, 2018).

- Suvajdžić, Boško. (1997). *Biblija i motivi naše narodne epske poezije* [The Bible and the motifs of folklore epic poetry]. In *Srpska književnost i Sveto pismo* [Serbian literature and Scripture]. Beograd: Međunarodni slavistički centar. 173-184.
- Suvajdžić, Boško. (1998). Recepcija kosovskog predanja u bugarskoj folklornoj tradiciji [Reception of the Kosovo tradition in Bulgarian folklore]. In *Srpski jezik: studije srpske i slovenske* [Serbian language: Studies of Serbian and Slovenian] No 1-2. 491-515.
- Suvajdžić, Boško. (2012). *Srpsko i bugarsko usmeno stvaralaštvo u interkulturalnom kodu* [Serbian and Bulgarian Folklore in intercultural code]. In *Srpsko usmeno stvaralaštvo u interkulturalnom kodu* [Serbian Folklore in intercultural code]. Boško Suvajdžić (Ed.). Beograd: Institut za književnost i umetnost. 127-193.
- Tolstoj, Svetlana, Radenković, Ljubinko (Eds.). (2001). *Slovenska mitologija* [Slavic Mythology]. Beograd: Zepter book world.
- Vakarelski, Hristo (Ed.). (2006). *Bŭlgarsko narodno tvorcestvo v dvanadeset toma. T. 3: Istoricheski pesni* [Bulgarian folklore. Vol. 3: Historical songs]. Varna: EI "LiterNet". URL: <https://litenet.bg/folklor/sbornici/bnt/3/.htm> (accessed September 5, 2018).